

УДК 373. 5 : 910.1

Паламарчук Лариса Борисівна

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії педагогіки
Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ
palar@ukr.net

ФУНКЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СКЛАДОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розкриваються функції соціокультурної складової сучасної шкільної географічної освіти. Соціокультурна складова шкільних курсів географії є пріоритетною в сучасному навчально-виховному процесі. Серед основних функцій соціокультурної складової змісту шкільної географічної освіти є : пізнавальна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, нормативно-регулятивна. Соціокультурні функції спрямовані на розвиток матеріального і духовного життя суспільства, де загальноосвітній школі належить вирішальна роль. За вимогами часу інтерес до соціокультурної компетентності людини зростає, тому і зростає актуальність цієї педагогічної проблеми.

Ключові слова: соціокультурна складова, функції, шкільна географічна освіта, навчання, виховання.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. У сучасному глобалізованому інформатизованому світі відбуваються постійні зрушення та зміни, а освіта і культура як визначальні чинники гуманізації суспільства стали найбільш вагомими пріоритетами розвитку цивілізації. Повсякчас у різних країнах (наша держава – не виняток) спостерігаються докорінні зміни функцій та змісту освіти. Вкрай важливим стало положення про всебічний розвиток людини. Воно є концептуальним в усіх сучасних вітчизняних та зарубіжних програмах розвитку освіти. Школа перебуває на стадії принципових перетворень, змін щодо мети та змісту освіти. Основними критеріями освіти є природовідповідність, особистісна орієнтація і творчий розвиток дітей [1, 7]. Такі позиції тісно взаємопов'язані і відповідають гуманістичним тенденціям розвитку вітчизняної освіти в цілому, і шкільної географічної освіти зокрема.

У Державних стандартах базової і повної середньої школи стратегія формування громадянської ідентичності та соціокультурної компетентності виступає як провідна і як така, що формує мету, завдання, зміст і технології

виховання та навчання, спрямовуючи їх на розвиток і соціалізацію особистості школяра не лише як українця, але й як Людини, члена світової культурної спільноти [2, 7]. Зміст базової та повної середньої освіти створює передумови для всебічного розвитку особистості і визначається на засадах загальнолюдських та національних цінностей, науковості і систематичності знань, їх значущості для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, взаємоповаги між націями і народами [2, 13].

Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії – це соціокультурні знання, вміння та навички, що формуються у процесі вивчення предмета і забезпечують поширення інформації про географію досвіду людської діяльності, особливості ведення господарства в умовах ринку, розвитку національної культури, впливу природно-географічних умов території на рівень соціально-економічного та соціокультурного розвитку країни, який сформувався історично і продовжує формуватися нині.

Зміст кожної освітньої галузі структурується й реалізується в системі навчальних предметів і курсів, програм, які затверджує Міністерство освіти та науки України. Шкільні курси географії входять до складу освітньої галузі «Природознавство», хоча економічна і соціальна географія є науками суспільними. Зміст цієї освітньої галузі (і географії в тому числі) ґрунтується на принципі наступності між початковою та основною, основною і старшою школою, між загальною середньою і вищою освітою. Зокрема, в основній школі враховується природознавча підготовка учнів початкової школи за змістовими лініями освітньої галузі «Людина і світ». У старшій (профільній) школі зміст географічної освіти ґрунтується на базовій загальноосвітній підготовці учнів основної школи. Цим і забезпечується наступність навчання, вивчення географії зокрема.

Вивчення географії в основній школі побудоване за типовим навчальним планом, а в старшій школі – базується на профільному рівнях навчання старшокласників. Географічна освіта і культура молодого покоління, як і всього народу, залишається актуальним питанням сучасності. Аби географічне невігластво не панувало навколо, географічна освіта потрібна всім: агроному, водієві,

менеджеру, листоноші, інженеру, банкіру, вчителю, вченому, журналісту та ін. Проте шкільна географічна освіта перебуває ще не на достатньо високому рівні, аби вирішувати це завдання.

Через соціокультурні знання учні засвоюють загальнолюдські та національні цінності, правила і норми соціальної поведінки, ставлення до природи, суспільства, в якому вони живуть і будуть жити, працювати, творити. Соціокультурні знання створюють базу для засвоєння учнями загальнолюдських та національних цінностей, правил і норм соціальної поведінки, ставлення до природи, суспільства, в якому вони живуть і будуть жити, працювати, творити.

Аналіз наукових досліджень з проблеми. Питання ознайомлення молодого покоління з географічними проблемами соціуму завжди цікавить вчених-географів, методистів, вчителів географії. У роботах вітчизняних географів М. Багрова, Л. Даценко, М. Дністрянського, О. Заставецької, Ф. Заставного, О. Любіцевої, П. Масляка, В. Нагірної, В. Обозного, Я. Олійника, В. Пестушка, М. Пістуна, І. Половини, О. Топчієва, О. Шаблія, Л. Шевчук, П. Шищенка, Б. Яценка розкриваються теоретичні питання географії людини, населення, туризму, країнознавства та краєзнавства, суспільної та соціальної географії, ландшафтознавства, географії культури тощо, які становили ґрунтовні теоретичні засади і методологію нашого дослідження. Антропогеографічні ідеї висловлювали у своїх працях відомі українські вчені В. Кубійович, С. Рудницький, П. Тутковський, П. Чубинський. Академік С. Рудницький став фундатором цього наукового напрямку дослідження, він вперше застосував термін «антропогеографія» і визначив його як окремий науковий напрям в українській географії. У своїй праці «Основи землезнання України. Антропогеографія України» дослідник заклав фундамент подальшого розвитку цієї галузі суспільної географії. У своїх дослідженнях ми постійно опираємося на праці вітчизняних вчених-методистів з географії, зокрема О. Бугрій, Л. Зеленської, С. Коберника, В. Корнєєва, М. Криловця, Л. Круглик, Т. Назаренко, В. Обозного, С. Пальчевського, А. Сиротенка, О. Топузова, І. Шоробури, в яких розкриваються основні ідеї теорії та методики навчання географії,

використання соціокультурних надбань людства на уроках географії. Останнім часом в Україні поширилися дослідження з цієї методичної проблеми.

Мета та завдання статті полягають у проведенні аналізу та узагальнення значення функцій соціокультурної складової сучасної шкільної географічної освіти. Наш багаторічний досвід викладацької та методичної роботи дає можливість зробити висновок, що заявлена проблема є актуальною не лише в теоретичному, а й у практичному аспекті. Наші дослідження послугують у підготовці методичних рекомендацій, розробці лекцій та в організації і проведенні науково-дослідницької роботи з майбутніми педагогами.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи соціокультурні знання в контексті нашого дослідження як систему відносин людини і природи, людини і суспільства, людини і людини, ми бачимо, що зміст соціокультурної складової шкільної географічної освіти формується як сукупність цінностей (духовних і матеріальних) і як жива діяльність людини щодо їх створення, поширення і збереження на конкретному географічному просторі.

Виходячи з цього, у своєму дослідженні з проблеми ми виділили основні функції соціокультурної складової змісту шкільних курсів географії. Ними є:

- *пізнавальна*, яка спонукає учнів до пізнання змісту навчального матеріалу через процес його сприйняття, самопізнання природи та суспільства, різних соціальних груп людей, різних територій планети;
- *інформаційна* – через соціокультурний навчальний компонент шкільних курсів географії учень одержує інформацію про минуле, теперішнє і майбутнє певного суспільства і конкретної території;
- *комунікативна* – функція соціогеографічного спілкування, що забезпечує адекватність порозуміння школярів зі своїми ровесниками та старшим поколінням соціуму, іноземцями;
- *ціннісно-орієнтаційна* – розкриває і підкреслює те, що до складу компоненти навчального географічного матеріалу входять національні та загальнолюдські цінності людини;

- *нормативно-регулятивна* функція, котра проявляється в культурі поведінки, нормах співжиття людини у природі та суспільстві [3,153].

Поняття «*функція*» має латинське походження і означає «вдосконалення», «виконання», «обов'язок», «коло діяльності». Під час дослідження ми спостерігали, що в процесі посилення теоретико-пізнавальної функції соціокультурної складової навчального матеріалу в учнів розвивався інтерес до навчального предмета, відбулося формування логічних, причинно - наслідкових закономірностей, суть яких стосувалася утворення сучасного соціуму, життя всередині соціуму та між різними соціумами, що є на Землі. Через наукові гіпотези, теорії розвитку суспільства, етносів, народів формується науково-теоретична база пізнання учнями соціосфери та її соціокультурної складової. Гуманістична (людинотворча) спрямованість соціокультурного навчального змісту шкільних курсів географії сприяє розвитку творчого потенціалу школярів, їх природних здібностей, підготовці до життєдіяльності;

Завдяки практично-прикладним функціям учні отримують пояснення і можуть перевірити достовірність багатьох наукових гіпотез і теорій, практично застосувати нові географічні, соціологічні, культурологічні знання в своїй діяльності.

Культурно-виховна функція відіграє важливу роль під час вивчення нового змісту географічного матеріалу про явища етнічності, закономірності й принципи етнічної різноманітності та багатоаспектності світової спільноти. Навчальний географічний матеріал соціокультурної спрямованості сприяє правильному розумінню учнями місця і ролі етнічного (національного) у поведінці людини, в життєдіяльності етносу та суспільства в цілому, дає ключ до відповідей на багато запитань. Соціокультурні знання відіграють значну роль у формуванні культури міжнаціонального спілкування та співжиття в полікультурному середовищі. Старшокласники мають зрозуміти, що без знання основ етнографії, етногеографії, етнології вони не зможуть стати освіченими, культурними, сучасними людьми.

Через зміст шкільних курсів географії учні ознайомлюються з основами різних галузей географічної фундаментальної науки. На такому матеріалі пізнають ази своєї професії майбутні геологи, екологи, економісти, кліматологи, ґрунтознавці,

геодезисти, демографи, етнологи, соціологи, менеджери туризму та ін. Всі шкільні курси географії наповнені змістом про природу Землі, про людську діяльність, про існуючі соціуми та етноси. У площині нашого дослідження ми розглядали соціокультурні функції географії, яка вивчає природні умови та природні явища певної території, що впливатимуть на діяльність людини, її культуру, духовність, ментальність, психіку тощо.

Засадничими функціями навчання школярів можна вичленити *освітню, виховну і розвивальну*. Освітня функція навчання покликана забезпечити засвоєння учнями системи наукових знань, формування вмінь і навичок, сприяє перетворенню знань у надбання особистості, яка навчається, виробленню вмінь і навичок використання знань на практиці. Виховна функція виявляється у формуванні світогляду, високих моральних якостей, естетичних смаків, трудових умінь. Розвивальна функція спрямована на формування творчої особистості, її розвиток.

Шкільні курси географії мають значні можливості соціалізації підрастаючих поколінь – не лише набуття географічних знань, навичок, а й формування особистості в певному соціокультурному середовищі. Зміст географічних курсів сприяють передачі цінностей, що склалася в суспільстві, культури, допомагає підтримувати існуючий соціальний порядок.

У системі освіти кожна молода людина знаходиться до чверті століття під контролем педагогів, вихователів у навчальний та у позанавчальний час. Рівень географічної освіти забезпечує певний соціальний статус молодої людини, можливості професійного і соціального просування. Серед сучасних вчителів географії поширена думка проте, що хто знає географію, той швидко адаптується в соціумі. У сучасному суспільстві практично завжди проводиться політика одержання відповідної освіти. Система сучасної освіти свого роду є фільтром для молодих людей, який визначає, що вони будуть робити, коли стануть дорослими. Відомий український педагог В. О. Сухомлинський зауважував, що без наукового передбачення, без уміння закладати в людину сьогодні ті зерна, які зійдуть через десятиліття, виховання перетворилося б на примітивний догляд, вихователь - в

безграмотну няньку, педагогіка – у знахарство.

Соціокультурні знання в географії несуть інформацію щодо досвіду людської діяльності в усіх сферах життєдіяльності, особливостей господарства і культури, характерних для народу, який проживає в певних природно-географічних умовах, перебуваючи на певному рівні соціально-економічного розвитку, що сформувався історично. Геосоціокультурні знання мають три вартісних рівні – загальнолюдський, національний і регіональний.

Зміст соціокультурної складової слугує міцною основою для формування загальної компетентності школярів, суттєво впливає на розвиток повноцінної особистості у сучасному суспільстві, а також на соціалізацію молодого людини. Соціокультурна компетентність – багатоаспектне, різнопланове, багатокомпонентне явище, спричинене процесом еволюції суспільства. Соціокультурна компетентність входить до складу життєвих компетенцій людини, є її зміною основою.

Виховання в широкому, соціальному розумінні є функцією суспільства з питань підготовки молодого покоління до життя і здійснюється всім соціумом: суспільними інститутами, організаціями, церквою, засобами масової інформації і культури, сім'єю та школою. У вузькому, педагогічному розумінні – це спеціально організований керований процес формування людини, що здійснюється педагогами у навчально-виховних закладах і спрямований на розвиток особистості. Складовою виховного процесу є передавання суспільно-історичного досвіду новим поколінням з метою підготовки їх до суспільного життя і продуктивної праці. Поняття «виховання» є одним із найбільш фундаментальних у педагогічній науці, предметом її дослідження. Виховання у процесі навчання, як і сам процес навчання, – явище комплексне. У педагогічній діяльності вчителя виховання пронизує всю навчальну, позакласну і позашкільну сферу. Специфіка реалізації виховання пов'язана з об'єктивними можливостями шкільної навчальної дисципліни.

Географія у школі є єдиним інтегрованим навчальним предметом, загальноосвітня цінність якого полягає у формуванні світоглядного розуміння природи Землі, її географічної оболонки як природного та природно-техногенного

середовища, де протікає життя людини. Шкільна географія спрямована на формування в учнів просторового уявлення про земну поверхню, на розвиток умінь усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних і геоекологічних подіях у державі та в світі. Географія є не тільки джерелом нових відомостей про Землю, а й основою для формування гуманістичного світогляду, виховання дбайливих господарів, любові до рідного краю, набуття умінь і навичок адаптації до навколишнього середовища, адекватної поведінки в ньому. Краєзнавчий матеріал допомагає встановлювати системний зв'язок з навчальним матеріалом, що вивчається на уроці. К. Ушинський писав: «Чудовий ландшафт має такий великий виховний вплив на розвиток молодої душі, з яким важко суперечити впливу педагога, і що день, проведений дитиною серед гаїв і полів ... вартий багатьох тижнів, проведених на навчальній лаві» [4, 111]. Вміння бачити своєрідність свого краю формує в учнів культуру патріота, громадянина. Географічний образ рідного краю, уявлюваний учнями, створює міцну основу для вивчення географії Батьківщини, материка, частини світу, всієї планети. Ураховуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні, усе більшої актуальності набуває виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції тощо. Патріотизм молодих людей необхідно виховувати постійно, на кожному уроці, позакласному чи позашкільному заході.

Президент України Петро Порошенко вважає вчителів відповідальними за виховання патріотизму. Про це він заявив 2 жовтня 2014 р. на зустрічі з переможцями Всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2014». Він наголосив : «Ми виховуємо патріотизм, любов до Батьківщини, нам є що захищати і ми знаємо, як це захищати. Все це з'являється в школі, на ваших уроках. Найважливіша місія, яка сьогодні перед вами – виховання нової української нації». На його переконання, робота педагогів та їх роль у вихованні суспільства є одними з найцінніших. «Головне, щоб зі школи у нас виходили особистості, а не тільки ті, хто має певний набір знань. Найважливіша місія, яка сьогодні є перед вами, – це виховання нової

української нації», – зазначив глава держави. Підкреслюючи роль виховного процесу в умовах сучасності, він наголосив на важливість виховання патріотизму. «Вперше зараз ми маємо унікальну ситуацію, коли нація об'єдналася. Коли вийти у вишиванці, співати український гімн є справою честі, а не вимушеним кроком. Той шлях, який пройшла Україна за останні півроку, вона не пройшла за останні 23 роки до цього. Внесок і відповідальна місія школи в цьому теж є для нас визначальними», – підкреслив президент.

На уроках географії відбувається виховання національно свідомого громадянина, патріота, дбайливого господаря, грамотної, освіченої людини, гуманіста і природолюбця, формується здатність до співробітництва під час екскурсій, виконання практичних робіт та оформлення колективної роботи – звіту. В процесі навчання географії вчитель, як носій суспільного досвіду і знань з географії, системно діє з метою вдосконалення особистості учня, будує свою педагогічну діяльність на основі зворотної інформації про її результативність. Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії впливає не лише на пізнавальну сторону самопізнання учня, але й сприяє формуванню ідеалів, ціннісних орієнтацій, самооцінки.

Під час вивчення географії активно здійснюється розумове, трудове, фізичне, моральне, естетичне, економічне, екологічне виховання школярів, відбувається соціалізація молодого людини.

У процесі вивчення географії вчитель усвідомлює, що ґрунтовні засади соціокультурного напрямку навчання та виховання містить у собі соціальна географія. Як наука, соціальна географія сформувалася недавно. Її засновником вважається американський географ І. Боуман. Він першим серед науковців ХХ ст. виокремив цю сферу географії, про що йшлося у його праці «Географія по відношенню до соціальних наук» (1934 р.). Вчений писав: «Поглянути з розумінням на людину за її ставленням до все проникаючих елементів складного регіонального навколишнього – це найвища кульмінація цілей географічного дослідження» [5, 452].

Фундатором української наукової географічної школи початку ХХ ст. був академік С. Рудницький (1877–1937). До антропогеографії (географії людини) вчений зараховує «географію продуктів, обходу (комунікації) і географію промислу та торгівлі». У своїй роботі «Початкова географія для народних шкіл» дослідник писав: «... учімося географії, щоб знати, яка велика і багата Україна, яка гарна її природа, який великий її народ, яким щасливим він може бути, коли свою Батьківщину гарно пізнає, кріпко любитиме, й з усіх сил працюватиме для її й свого добра» [6,49]. «Наш рідний край, – пише вчений, – це велика, багата, славна Україна! Як далеко гомонить наша рідна мова й пісня, як далеко наш народ живе, так далеко сягає Україна» [7,58].

Теоретико-пізнавальна функція спрямована на відкриття і засвоєння нових закономірностей в природі та соціумі. Географія такі закономірності ідентифікує з територією. Шкільна географія допомагає молодому поколінню правильно їх усвідомити та жити за ними.

Інформаційна функція змісту шкільних курсів географії очевидна. Через навчальний матеріал учні набувають знання, вміння, навички, оволодівають інформацією про географію досвіду людської діяльності, особливості ведення господарства в умовах ринку, розвитку національної культури, впливу природно-географічних умов території на рівень соціально-економічного та соціокультурного розвитку країни, який сформувався історично і продовжує формуватися нині. Через соціокультурні знання учні засвоюють загальнолюдські та національні цінності, правила і норми соціальної поведінки, ставлення до природи, суспільства, в якому вони живуть і будуть жити, працювати, творити.

Прогностична функція дозволяє передбачати тенденції розвитку та значення шкільної географічної освіти. Тенденції розвитку шкільної географії свідчать про подальше «олюднення» змісту шкільних географічних дисциплін, розширення інформації про соціум, його культуру, діяльність його представників. Це значно підвищує інтерес учнів до предмета, підкреслює його значущість та необхідність. У подальшому важливо зберегти традиційне для вітчизняної школи орієнтування

учнів на отримання фундаментальних знань і вмінь, розвиток географічної культури школяра, що є однією з основних засад, які формують його науковий світогляд та мислення. Йдеться про необхідність вивчення головних географічних закономірностей, вчень, теорій, концепцій, наукових гіпотез.

Висновки. У цілому всі функції соціокультурної складової шкільної географічної освіти можна звести до двох узагальнених: *відтворення* (культури, досвіду, діяльності людей) і *розвитку* (суспільства, особистості). Соціокультурні функції спрямовані на розвиток матеріального і духовного життя суспільства, де загальноосвітній школі належить вирішальна роль, бо вона не тільки безпосередньо впливає на формування особистості, а й закладає почуття соціальної відповідальності, дозволяє зберегти, розвинути, транслювати духовну і матеріальну спадщину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепція змісту географічної освіти в загальноосвітній школі України // Географія та основи економіки в шк. – 2001. – № 3. – С. 4–9.
2. Державні стандарти базової і повної середньої освіти // Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р., № 1392. – С. 1–70.
3. Паламарчук Л.Б. Формування та реалізація соціокультурної складової змісту шкільних курсів географії : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Паламарчук Л.Б. – К., 2013. – С.153 (562 с.).
4. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори : в 5-ти т. Т. 1. / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. Школа, 1983. – С. 119–128.
5. Джемс П., Мартин Дж. Всевозможные миры : пер. с англ. / под ред. и с послеслов. А.Г. Исаченко. – М. : Прогресс, 1988. – С. 416-467.
6. Рудницький С. Початкова географія для народних шкіл / С. Рудницький. – К. ; Відень : [б. в.], 1905. – 191 с.
7. Рудницький С. Україна – наш рідний край / С. Рудницький. – Львів; 1917. – 140 с.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2015

ФУНКЦИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ШКОЛЬНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Паламарчук Лариса Борисовна

доктор педагогических наук, профессор,
профессор кафедры теории и истории педагогики
Киевский университет имени Бориса Гринченко, г. Киев
palar@ukr.net

Аннотация. В статье раскрываются функции социокультурной составляющей современного школьного географического образования. Социокультурная составляющая школьных курсов географии является приоритетной в современном учебно-воспитательном процессе. Среди основных функций социокультурной составляющей содержания школьного географического образования выделяются: познавательная, информационная, коммуникативная, ценностно-ориентационная, нормативно-регуляторная. Социокультурные функции, направленные на развитие материальной и духовной жизни общества, в котором общеобразовательная школа занимает ведущую роль. По велению времени интерес к социокультурной компетентности личности возрастает, поэтому и возрастает актуальность этой педагогической проблемы.

Ключевые слова: социокультурная составляющая; функции; школьное географическое образование; обучение; воспитание.

FEATURES OF SOCIOCULTURAL COMPONENTS OF SCHOOL GEOGRAPHY EDUCATION

Larisa B. Palamarchuk

Doctoral Candidate of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Theory and History of Pedagogy
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv
palar@ukr.net

Abstract. In the article reveals functions of socio-cultural component of geographical education in modern school. The socio-cultural component of geography school course is a priority in today's educational process. Among main function of socio-cultural component of school education geographical content we underline: cognitive, information, communication, value-orientation, normative and regulative functions.

Keywords: sociocultural component; function; school Geography education; education upbringing.

(REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED))

1. The concept of Geographic education content in a Ukrainian secondary school // *Heohrafiya ta osnovy ekonomiky v shk.* – 2001. – № 3. – p. 4–9. (in Ukrainian)
2. State standards of basic and secondary education // *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r., № 1392.* – p. 1–70. (in Ukrainian)
3. Palamarchuk L.B. Formation and implementation of socio-cultural component in school Geography course content: dys. ... doktora ped. nauk: 13.00.02 / Palamarchuk L.B. – K., 2013. – p.153 (562 p.). (in Ukrainian)
4. Ushyns'kyi K.D. Selected pedagogical works: v 5-ty t. T. 1. / K.D. Ushyns'kyi. – K. : Rad. Shkola, 1983. – p. 119–128. (in Ukrainian)
5. Dzhehms P., Martyn Dzh. All possible worlds: per. s anhl. / pod red. y s posleslov. A.H. Ysachenko. – M. : Prohress, 1988. – p. 416-467. (in Ukrainian)
6. Rudnyts'kyi S. Elementary geography for public schools / S. Rudnyts'kyi. – K. ; Viden' : [b. v.], 1905. – 191p. (in Ukrainian)
7. Rudnyts'kyi S. Ukraine - our native land / S. Rudnyts'kyi. – L'viv; 1917. – 140 p. (in Ukrainian)